DE ZWANENZANG VAN PAUS PIUS II
(AENEAS SYLVIUS),

DOOR

W. MALLINCKRODT.

Het zij mij vergund eerst dien zwanenzang van Paus Pius den tweeden op te geven, en daarna te zeggen hoe ik er aan gekomen ben. Zoo zal ik tevens historie en bibliographie geven. Dit vers is van het hoogste belang voor den Maria-dienst in de 15de eeuw, en ik vond het nergens in de werken daarover vermeld; óók niet de editie van Pius' geschiedkundige, novellistische werken en brieven, waaruit ik de copie van het volgende vers nam.

„Virgo! Teutonicis multum celebrata sacellis,
Mater et ipsa Dei, mater et ipsa hominis,
Virgo, Latinorum spes et tutela meorum,
Virgo, quam multo Gallia thure colit,
Virgo, nec Hispanas paulum laudata per urbes,
Cui patet et coelum totaque terra patet,
Virgo, quae magnum potes exorare Tonantem,
Et potes iram coelestis sistere Dei,
Ipse ego, peccati servus, scelerisque minister,
Et mandatorum fractor ubique decem,
Ad te confugio, fateor, mortalia septem
Saepius admisi crimina; nunc poenitet.

Ille licet nulli veniam negat Auctor Olympi,
 Et reduci semper brachia tendit amans,
 Quis tamen Offensi vultum, quis Judicis audet
 Intercessoris nudus adire sui?
 Ergo meos, genitrix, semper miserata labores,
 Nunc etiam nostris casibus affer opem.
 Ipse mihi de te natus sine crimine culpas
 Condonet veteres, prohibeatque novas!"

Ik vertaalde dit gebed tot Maria op de volgende wijze:

O, maagd! Zoo hoog verheerlijkt en gevierd
 In 't Duitsche land in tal van heiligdommen!
 Gij, die in één persoon de moeder Gods,
 De heil'ge moeder ook des menschen zijt,
 O, maagd! De hoop en de beschermster van
 't Latijnsche volk, dat mij zoo dierbaar is!
 O, maagd! Aan wie het Gallisch volk zijn wierook
 In tal van offers wijdt, die ook zoo luid
 Geprezen wordt in Spanje's schoone steden,
 Voor wie de hemel en geheel deze aarde
 Als openligt, gij, die den grooten Dond'raar
 Verbidden kunt, den heiligen toorn kunt stillen
 Door uwe voorbeê van den God des hemels,
 Tot u neem ik mijn toevlucht, ik, een slaaf,
 Der zonde! Ik een dienaar van de boosheid
 Ik, schuldig tegenover al de tien
 Geboden, die 'k zoo vaak verbroken heb!
 Tot U neem ik mijn toevlucht. Ik erken,
 Dat ik de zeven doodelijke zonden
 Te vaak begaan heb, dat ik nu daarover
 Berouw gevoel in 't diepste van mijn ziel!
 O, moge 't waar zijn dat Olijmpus Schepper
 Aan niemand zijn genaderijk vergeven
 Blijft weig'ren, dat Hij den verloorne, die
 Terugkeert op zijn pad, met heilge liefde

Zijne armen opent; ... maar ... welk zondaar durft
 Zich voor 't gelaat des hoogen, heilgen Rechters,
 Dien hij zoo vaak beleedigd heeft, vertoonen,
 Als hij geen Midd'laar heeft, die voor hem bidt?
 O, Moeder! Die barmhartig medelijden
 Wel steeds gevoeld hebt, met mijn nood en strijd,
 Met mijne ellenden. Breng mij hulp nu toe!
 Moog Hij, de zonder schuld uit u geboorne,
 Mijn oude schuld en zonde mij vergeven,
 Verhind'ren dat in nieuwe ik weêr vervalle.

Wel een merkwaardig gedicht, met zijne vermenging van Christelijke en humanistisch-heidensche uitdrukkingen, eene eigenaardigheid, die wij ook vooral in het novellistische werk van Aeneas Sylvius vinden. God wordt de „magnus tonans” en de „auctor Olympi” genoemd; maar daar tegenover staan tal van uitdrukkingen uit Roomsche denk- en gevoel-wijze voortgevloeid, is Maria de middeles tusschen den zondaar en haar zoon, en wordt zij genoemd met den naam van „moeder Gods”, „Mater et ipsa Dei, mater et ipsa hominis”.

Dat wij hier met een gedicht te doen hebben uit de laatste dagen van paus Pius den tweeden is duidelijk. In de oude uitgave van de werken van dien paus, waarover ik ga spreken, staat het achter diens brieven, en het nummer loopt voort. Wij lezen daar toch:

Conclusio epistolarum metrico carmine de laudibus beatae
 Mariae virginis, Jesu Cristi gerulae.

CCCCXXXII.

Ja, die uitgave is eene zeer belangrijke, zooals blijken zal uit de voorrede, die ik later zal overnemen. De „Real-Encyclopedie für Protestantische Theologie und Kirche” van Herzog, Plitt en Hauck kent haar niet, (Zie Deel VII, blz. 18, 2de uitgave). Bijna een incunabel, zoo zou men de uitgave van de brieven, die ik hier bespreek kunnen

noemen. Ik vond die in het Historisch Archief, of de Bibliotheek der gemeente Maastricht. Het was daarin opgenomen, waarschijnlijk in de dagen der groote revolutie, toen stad en staat zooveel kloosterbezittingen eigenden. Immers voor in het boek staat nog het zeer duidelijke inschrift: „Ex bibliotheca Montis Lucis” (Lichtenberg). Dat is het vroegere klooster bij Maastricht, waar tegenwoordig de societeit Slavante is gelegen, op den Pietersberg.

Men is overeengekomen elk boek, dat niet meer in de 15de eeuw uitkwam, niet meer tot de incunabelen der boekdrukkunst te rekenen; maar het boek, waarover ik nu schrijf, verkeert in een zeer bijzonder geval. Verschenen is het toch eerst op den 8sten November 1505 bij den boekverkooper Stephanus Gueynard te Lyon in de Rue Merchière, près de St. Antoine, door de goede zorgen van Ambrosius, Archintus patricius te Milaan, en Johannes de Vingle, een geleerd drukker te Lyon. Maar de voorrede van Ambrosius is gedateerd 28 October 1496. Het drukken van het boek, dat de brieven, en daarbij nog verschillende verhandelingen en geschriften van Pius II bevat, schijnt dus nog al lang geduurd te hebben. Feitelijk schijnt men daarmede reeds in de 15de eeuw bezig geweest te zijn; en desnoods kan onze uitgave dus nog tot de incunabelen gerekend worden. De aard van den druk stemt daarmede geheel overeen. De drukletter van het boek is Gothisch; en de veelvuldige afkortingen der woorden, terwijl ook soms bijzondere teekens voor samenvoegingen van letters, ja in meer bekende woorden voor geheele lettergrepen worden gebruikt, zijn oorzaak dat men zich eerst wat aan deze drukmanieren moet gewennen om ongehinderd te kunnen voortlezen. Het boek, welks papier nog sterk en uitstekend bewaard is, al is meer dan 400 jaren oud, houdt wat den vorm aangaat het midden tusschen groot octavo en kwarto. Het heeft een band van keurig geperst leder, en koperen sloten, die echter door den tand des tijds geleden hebben. Op de eene zijde van den band staat eene „rosa virtutis”, op artistieke wijze in het geperste leder afgedrukt. Op een lint, dat de „rosa virtutis” omgeeft, en

dat door engelen wordt vastgehouden, staat het navolgende opschrift:

„Haec rosa virtutis de coelo missa sereno
Eternum florens extrema sceptrā geret”.

Zon, maan en sterren vertoonen zich daarbij aan den hemel. Op de andere zijde van den band staat een zeer uitgewerkt wapen in het leder geperst.

Het opschrift op het titelblad der editie, in rooden inkt gedrukt, luidt als volgt:

„Epistolae et varii tractatus Pii Secundi, pontificis maximi ad diversos, in quadruplici vitae ejus statu transmissae, noviter impressae, feliciter incipiunt”. Daarna in zwarten inkt en kleinere letter: „Venumdantur Lugduni ab Stephano Gueynard, ejusdem civitatis bibliopola et cive, in vico mercuriali, vulgariter, en la rue merchière, prope sanctum Anthonium”. De kunstig bewerkte beginletter stelt een drukkerij en boekenzaak voor. Voordat het afdrukken der brieven, na de voorrede van Ambrosius begint lezen wij nog deze captatio benevolentiae:

„Epistolae doctissimi Aenei Silvii Senensis, quas ad amicos, dum in minoribus ageret, ex tempore exarabat, quibus etiam annexae sunt epistolae graviori stylo conscriptae, dum esset in pontificatu maximo constitutus, Pius postea nominatus. Legat et perlegat eas quisquis avidissime, quia plurimum succi continent”. Aan het einde van het geheele drukwerk lezen wij het navolgende onderschrift: „Pii II, pontificis maximi, cui, aute summum episcopatum, primum quidem imperiali secretario, deinde cardinali Senensi, Eneas Sylvius nomen erat, familiares epistolae ad diversos, in quadruplici vitae ejus statu transmissae. Impressae Lugduni per Johannem de Vingle. Anno Domini MCCCCC quinto, Die VIII Novembris”.

Ik zal nu de belangrijke voorrede dezer uitgave doen kennen. Deze is daarom zoo belangrijk omdat Ambrosius van Milaan daarin bijna geen woorden genoeg kan vinden om de ombekwaamheid en slordigheid van de Duitsche

drukkers van die dagen aan te vallen; zoodat hij zelfs betwijfelt of de uitvinding der drukkunst wel eene weldaad is voor de wereld.

Ambrosius, archintus patricius
Mediolensis, lectori salutem.

Pervenerunt nuper ad manus meas Aenaei Sylvii Piccolomini Senensis, viri clarissimi epistolae, quas dum in minoribus ageret, aut nondum cardinalatus dignitatem excessisset ad principes, ad amicos et fautores suos ex tempore dictabat. Eas cum legissem, indolui tanti ingenii vicem, quod vir latinus et eruditissimus, qui nemini patrum nostrorum memoria in omni scientiarum genere cedit, ab horrida Germania corrupte imprimeretur; et non ab re inter litteratos saepe disceptatum est, profueritne humanae societati impressoria haec ars, vel potius obfuerit. Comperi enim ex earum lectione infinitos errores, ut divinandum potius esset quam legendum. — Cogitanti igitur mihi et ipsius Aeneae elegantiam et miram epistolarum ipsarum utilitatem, concinnamque brevitatem visum est quidquid temporis subfurari potui redigere epistolas ad aliquem ordinem, ut omnes intelligant pro virili mea tanto viro me affici, qui propria virtute, et non favore nec fortuna ex humili loco ad fastigium summi pontificatus evectus est. — Is enim a teneris annis litteris deditus, iurique postea Caesareo operam dedit; mox ut intestinas factiones evaderet Mediolanum se conferens praepositura sancti Laurentii maioris Mediolani donatus est. — Deinde in Germaniam profectus in concilio Basiliensi, quo tota virorum doctorum summa convenerat, omnium iudicio et doctissimus et modestissimus iudicatus est, et non immerito divus Fredericus, tertius Romanorum rex, in secretarium delegit, laureatum poetam reddidit; et post multos exanclatos labores Tergestinensem episcopatum nactus, vacanti deinde ecclesiae Senensi, patriae suae sufficitur. — Demum post longas pactas vigilias pro republica Christiana ad cardinalatus dignitatem a Calixto, pontifice maximo promotus, eidemque morienti, summo omnium favore ad supremum illud dignitatis culmen Aeneas ipse immediate successit. — Non enim prudentia ejus res praeclare gestas enarraturus accedo, quae a viris probatissimis tractatae sunt, ne forte, dum illius laudes referre vellem, ob ingenii mei exiguitatem eas potius labefactarem. Tanta est enim maximi hujus pontificis gloria, ut nullius laude crescat, nullius vituperatione

minuatur. Utinam is semper vixisset! Qui jacentes litteras sublevabat, et doctos in omnium scientiarum genere praemiis et dignitatibus decorabat, utque ad virtutes omnes alliceret; non quorundam more, qui, facti voti sui compotes, virtutes prosternunt. — Is, pontifex dignissimus Pius nominatus secundus, quum assiduus obrueretur occupationibus, semper aliquid legebat scribebatque manu sua. Extat et alter volumen egregium, quod in pontificatu maximo ad reges et principes exaravit. Tandem dum bellum contra foedissimam Turcorum gentem pararet, et in anchoris staret classis in Anconae portu divinam animam efflavit, relicto apud omnes Christianos sui desiderio. — Quod relictum est, has lecturos epistolas et oro et obsecro, ut, si quid minus accurate impressum extiterit, impressoribus vitio dent, qui datum sibi ordinem persaepe non servant; mihi vero ignoscant, quod impressoribus adesse non possum. Hoc tamen elaboravi, ut epistolae, quae apud Barbaros impressae sint, et vix quattuor volumina ad Italos pervenerunt, omnibus essent cum parvo aere copia, et meliori artificio impressae, correctioresque et emendatiores haberentur, quia Germania illa Latinorum nominum vocabula ignorat, ordinemque confundit. Teneat itaque barbara Germania codices suas, quia, Ambrosii Archinti et Johannis Vinzalii, viri docti, qui totum opus revisit, beneficio, studiosis et litteratis multa epistolarum ipsarum volumina in medium allata sunt. — Sis felix, candissime lector, et Pii, bonarum litterarum patris indulgentissimi memor! Cujus umbrae dent Superi tenuem et sine pondere terram! Spirantesque crochos et in urna perpetuum ver!

Mediolani quinto Kalendarum Decembris.

Anno partus virginis MCCCCXCVI.

Men zal met mij instemmen dat deze voorrede uit het jaar 1496 veel belangrijks bevat, ook geschiedkundige aanwijzingen, b. v. dat Aeneas Sylvius, nog voor hij naar het concilie van Bazel ging, en lang voordat hij de priesterwijding ontving, met de „praepositura” van den heiligen Laurentius te Milaan werd begiftigd, dit zal wel beteekenen met de proostdij van den Heiligen Laurentius. Mijns inziens is hij toen reeds met een Kanunnikschap, waaraan inkomsten verbonden waren, begiftigd. Immers eerst veel later heeft hij de priesterlijke wijding ontvangen. Immers toen hij secretarius en poeta laureatus van Frederik den

III Den was schreef hij daarover aan Petrus van Noretum. Die brief is de vijfzigste van de besprokene uitgave, en omdat hij de zielsgesteldheid van Aeneas Sylvius in die dagen teekenachtig weêrgeeft, en zijne wijze van leven ook, geef ik dien brief hier weder. Het opschrift in de besprokene editie is: „Relegat continentiam ad philosophos”. Ook karakteristiek! Die brief luidt aldus:

„Eneas Sylvius, poeta, salutem plurimam dicit Petro de Noreto, scriptori apostolico et fratri amantissimo.

Satis ad te superioribus diebus scripsi, tum de mea erga te voluntate, tum de uxore, quam eras ducturus. Nunc addendum nihil est, nisi quod te rogo ut rescribas successum rerum, et an adhuc vir fies. Nam si sic est, dabo tibi onus, ut me quoque virum aliquando facias, si quid inveneris meae opinioni conveniens.

Ego non intendo vitam omnem extra Italiam degere, et adhuc cavi ne me sacer ordo involveret. Timeo enim continentiam, quae licet laudanda sit, verbis tamen quam factis probabilior est, et philosophis magis quam poetis conveniens. Quidquid sit, rescribe petitionibus meis, et me tui status scium facito; et considera me non tam mei quam tui boni cupidum esse, et gaudere omni tua fortuna. Postremo investiga omnes vias, si quae inveniri possint, ut aliquo Theutonicus Eneas fiat Italicus.

Vale.

Als wij bedenken, dat paus Pius de tweede in 1406 geboren is, en dat wij wel niet ver van de waarheid zullen zijn, als wij bovenstaanden brief in het jaar 1444 of 45 plaatsen, eenigen tijd voor zijne wijding tot subdiaconus, den 6den Maart 1446; dan zien wij hoe de man van 38 of 39 jaar nog met denzelfden wellustigen geest vervuld was, als toen hij in het jaar 1444 zijne vurig erotische novelle: „Euryalus en Lucretia” schreef, en aan zijnen vriend Sozzini toezond.

De Ultramontaansche geschiedschrijver Janssens heeft Pius II wat rein willen wasschen van den vlek van onzedelijkheid. Hij laat van 1444 eene verandering ten goede bij den lateren paus intreden. Hij is voldoende wederlegd. Niet onbelangrijk echter is het, ook ter wederlegging van

Janssens, den brief te lezen, dien Aeneas Sylvius nog als bisschop van Siena aan den cardinaal Dominicus Firmanus schreef, en te zien hoe hij daarin nog over zich zelf spreekt. In het jaar 1447 werd Eneas tot bisschop van Triest benoemd, en in 1450 werd hij bisschop van Siena. De brief, in de uitgave van Ambrosius CCCCXXVIII genummerd, zal wel niet veel later geschreven zijn. Het opschrift van den brief luidt:

„Commendat fratres beati Francisci de observantia”.
Aeneas, episcopus Senensis Dominico
cardinali Firmano, S. P. D.

Quamvis scribente Caesare, ad negotia fratrum beati Francisci de observantia commendante, modestius fuerit me silere; quia tamen ob memoriam divi Bernardini, conterranei mei, huic familiae singulariter afficior, nequeo me comprimere, cogor assistere sanctae familiae. Neque mea patrocinia his negare possum, qui non me solum, sed omnes Christi fideles suis orationibus ac piis operibus adjutant. Utinam esset in me auxilii copia et aliquid posset patrocinium meum! Profecto nihil his Dei servis denegarem.

Nametsi sum ipse peccator et iniquitate circumdatus, diligo tamen eos, quorum vitam castam, mundamque video; quia, quanto minus est in me virtutis, tanto eos juvare attentius debeo, quorum probitas in aperto est. Et si nequeam meis actibus Deo placere, horum saltem commendationibus reddar acceptus.

De spatiëring is natuurlijk van mij, en deze brief werd in 1450 of 1451 geschreven. Verder gaat Eneas daarin voort de Franciscanen van de strenge observantie te verdedigen, daar hij vernomen heeft dat Nicolaas de Vde tegen hen opgestookt is. De Franciscani observantes staan bij hem verre boven de Franciscani conventuales, op welke laatste hij nog al wat heeft aan te merken.

Ja, bekend is het, dat de latere Pius II een zeer bewogen leven heeft geleid vóór hij tot paus werd gekozen, en dat hij een man was van zeer zinnelijken aard. De geschiedschrijver B. Platina, die in 1421 werd geboren en

in 1481 stierf, en die in het jaar 1474 zijne geschiedenis der Pausen schreef, was een groot bewonderaar van Pius II, wiens gebreken en misslagen hij steeds zoekt te verbergen, te bemantelen, of te verontschuldigen; hij zegt van de gedichten door Aeneas Sylvius in zijne jeugd uitgegeven: „praeclara poëmata Latina et Hetrusca lingua edidit, ludens credo in amorem, quo aetas illa maxime conflictatur”. Maar het allerduidelijkst blijkt ons wel hoe vurig zinnelijk de aanleg van Aeneas Sylvius was uit den beruchten 15den brief uit zijne brievenverzameling, die J. C. L. Gieseler in zijn „Lehrbuch der Kirchengeschichte” (Dl. II, 4de afdeeling, blz. 260 in de aantek.) voor een deel aanhaalt. Die brief werd geschreven in het jaar 1443, toen de schrijver dus reeds 37 jaar oud was. Ik zal dien brief hier in zijn geheel uit de door mij besproken editie teruggeven. Ten eerste toch blijkt uit dien brief de gemoedstoestand van den lateren paus op mannelijken leeftijd, en in de tweede plaats kunnen bezitters van de werken van Pius II dan hunnen text met dien van de oude Lyonsche editie vergelijken.

Epistola XV.

Eneas Sylvius poeta genitori suo
Sylvio salutem.

Litteris, an doleas quod mihi sobolem Dominus dederit, incertum te scribis, pater. At ego laetitiae causam video, doloris non video. Quid enim dulcius in humanis est, quam gignere sui similem, tam quam extendere sanguinem, et habere quem post te relinquo? Quid in terris beatius quam natos videre natorum? — Mihi equidem ingens voluptas est, quod semen meum foetificaverit, quodque antequam moriar aliquid de me supersit: gratiasque Domino refero quod partum feminae figuraverit in marem, ut apud te patrem, meamque matrem aliquis parvus ludat Eneas, et solatia praestet avis, quae debebat pater impendere. — Quod si tibi, genitor, gaudio fuit meus ortus, cur filius meus mihi non sit laetitiae? An ne te quoque laetificabit infantuli vultus, cum meam videbis in illo effigiem? Numquid tibi jucundum erit cum parvulus pendebit ex collo Eneas, puerilesque blanditias agitabit? — Sed ais forte dolere meum

crimen, quod ex peccato genuerim filium; nescio quam de me tibi finxeris opinionem. Certe nec lapideum nec ferreum genuisti filium, cum esses tu carneus. Scio qualis tu gallus fueris! At nec ego castratus sum, neque ex frigidorum numero. Nec sum hypocrita, ut videri bonus quam esse velim. Fateor ingenue meum erratum, quod nec sanctior sum Davide rege, nec Salomone sapientior. Antiquum et vetus est hoc delictum, nec scio quis hoc careat. Late patet haec pestis, (si pestis est naturalibus uti), quamquam non video cur tantopere damnari coïtus debeat, cum natura, quae nihil perperam operat, omnibus ingenuerit animantibus hanc appetitum, ut genus continueretur humanum. — Sed dicis, ut arbitrator, certos esse limites, intra quos hoc liceat; nec extra legitimas matrimonii faces progredi debet hic appetitus. Ita est sane; et saepe inter ipsa nuptiarum claustra scelus admittitur. Et bibendi quoque, comedendi et loquendi certi sunt termini, sed quis servat illos? Quis tam justus ut septies in die non cadat. Loquatur hypocrita, seque nullius culpa scium dicat. Ego nullum meritum in me scio, solaque mihi divina pietas spem facit Mariae, quae nos labiles scit et ad lasciviam proclives, nec nobis, qui patet hominibus, fontem veniae claudet”.

Ik breek hier even het overschrijven van den brief af, om er op te wijzen, hoe ook in dezen brief het vertrouwen van Eneas Sylvius op Maria als middelaresse sterk uitkomt, evenals in het vers aan den aanvang dezer studie. Eene wonderlijke vereeniging van godsdienstigheid en geloof met eene zeer sterke wellustige zinnelijkheid vinden wij bij dezen begaafden man. Hij oordeelt wel voortdurend zich zelven, en vindt niets goeds in zich zelven, maar daartegenover staat dat hij zijn eigen talenten en gaven zeer hoog stelt, en zich vaak daarop verhoovaardigt. Daarbij is zijne eerezucht en heerschezucht zeer groot; en is hij alles behalve kiesch in de middelen om zijne zelfzuchtige doeleinden te bereiken. Hij wil hier geen „hypocrita” zijn; maar als men de brieven leest, waarmede hij zijn geleidelijken overgang van de partij van het Concilie van Basel tot paus Eugenius tracht te verdedigen en te rechtvaardigen; (b.v. den brief aan Johannes Carvagialla, „orator apostolicus atque jurisconsultus”, de 25ste in mijne uitgave, en vele andere brieven); dan kan men wel niet anders,

dan den schrijver daarvan slim en listig noemen. Wereldsgezind was Eneas Sylvius ook in zeer hooge mate, steeds op eigen voordeel en bewondering bedacht. En toch, al wilde hij zoo den Mammon dienen, hij had ook behoefte aan geloof, en heeft mijn inziens nooit geheel met eene godsdienstige levensbeschouwing gebroken. Nooit heeft hij gezegd, of zou hij hebben kunnen zeggen, wat men aan een anderen paus toeschrijft: „iedereen weet hoeveel de fabel van Christus ons gebaat heeft”. Toch blijft het zeer waar wat Archibald Bower neêrschrijft in zijne beoordeeling van het karakter van Pius II: „Wanneer de Keizer de onzijdigheid omhelsde, deed hij het ook; wanneer deze zich genegen toonde om Eugenius tegen het Concilie en tegen Felix te begunstigen, verklaarde hij zich openlijk tegen die beiden; en toen hij door Frederik met eenige voorstellen naar Rome gezonden werd, nam hij die gelegenheid waar, om zijn vorig gedrag te veroordeelen, en Zijne Heiligheid te smeeken hem zulks te vergeven, en in zijn gunst te willen ontvangen”. Niet alléén aan de zonde van wellust en groote buitensporigheid staat Eneas Sylvius schuldig, maar ook aan die van groote oneerlijkheid en geveinsdheid, en het is dus geen wonder wanneer wij in het vers aan den aanvang dezer studie lezen:

„Ipse ego, peccati servus, scelerisque minister,
Et mandatorum fractor ubique decem”.

Maar ik ga voort met de copie van den beruchten XV^{den} brief. „Sed de hoc satis. Nunc, quod conjecturas petis ne alienum pro meo nutrias, quomodo res se habuerit paucis exponam. Nondum anni duo effluerunt ex eo tempore, quo Argentinae gerebam oratoris munus. Quinquagesima tunc currebat, quae ante primam praeteritam fluxit. Hic, cum otiosus essem diebus pluribus, mulier ex Britannia veniens diversorium meum petens in unis aedibus mecum fuit, non invenusta, nec aetate confecta. Haec, quae sermonem Italicum egregie noverat, me verbis salutabat Etruscis; quod illa in regione tanto magis placuit, quanto rarius erat. — Oblectatus sum facetiis feminae, cujus in ore maximus lepor erat. Moxque in mentem venit Cleopatrae facundia, quae non solum Antonium, sed Julium quoque Caesarem elo-

quentia inescavit. — Mecumque quis reprehendet, inquam, si ego, homuncio, faciam quod maximi viri non sunt aspernati. Interdum Moysen, interdum Aristotelem, nonnunquam Christianos in exemplum sumebam. Quid plura? Vicit cupido, incalui, mulierem arsi, multisque blandimentis adorsus sum. Sed ut asperis cautibus unda repellitur freti, sic verba mea contempsit, triduoque suspendit. Erat illi filiola annorum quinque, quam ex militibus pater hospiti nostro commendaverat, verebaturque mulier, ne quid hospes persentiret, filiamque posthac, quasi moris materni, abdicaret. — Instabat nox; sequentique die mulier recessura erat. Timeo ne abeat praeda. Rogo in noctem ne ostio camerae pessulum obdat. Dico me intempesta nocte venturum. Negat, nec spem ullam facit. Insto semper. Idem responsum est. Itur dormitum. Mecum ego: quid scio an illa ut jussi fecerit. Recordor Zimae Florentini. Forsitan illius amicam haec imitabitur. Tentandum est, inquam. Postquam silentium undique sentio thalamum mulieris accedo. Clausum ostium est, sed non obfirmatum. Aperio, ingredior, muliere potior. — Hinc natus est filius. Mulier Elisabeth vocatur. Ex Idibus Februarii, usque ad alias Idus Novembris menses currunt qui partui dantur. Haec mihi dixerat mulier, dum Basileae postea erat. Ego, quamvis ipsam non pecunia ulla, sed maximis emissem precibus, (ut est ars feminarum), credebam haec auri corrogandi causa dici, nec verbis praebui fidem. Nunc, quod eam hoc asserere, qua nihil imperare a me potest, qua nomen convenit tempusque, puerum meum puto; teque, mi pater, rogo ut nepotem suscipias, alasque, donec, grandiusculus factus ad me valeat proficisci; meisque imbui disciplinis. Nec puta feminam divitem mentiri velle in filio. — Nunc alia prosequar. Scribis te senio cum matre confectum.

Hoc, mi pater, tibi sibiue jucundum esse debet, quod eos annos attigisti quos optabas juvenis, jamque libere et expedite potes Deo servire, omnibus spoliatus possessionibus, quae mentes juvenum a Deo alienant. Nec mihi dixeris omnia fert aetas animumque, ut ex hoc animum perire putes, qui divinus est atque immortalis; sed voluit significare aetatis cursu vigorem illum animi tepescere, qui est juvenibus ardens. Sed ille magis ad vitia quam ad virtutes inclinat. In senibus purgatus est animus, nihil praeter honestum cupiens, qualem tibi et matri meae spero esse; quamvis illa nunquam mundanis desideriis inhaeserit, sed heroica quadam virtute solum Deo servire beatum

dixerit. Hoc fit ut senio vestro minus trister. Si enim juvenes essetis timerem de vobis magis. — Quod de filiis sororis Landomiae scribis certum est apud me gratumque. Tuum est curare ut litteras discant, quae solae homines extollunt super alios. Ego, cum statum meum firmiorem videro, alterum mihi asciscam. — Jacobus Ptolomaeus frater si ad me scripserit responso non carebit; provocari litteris non expectet. Toties enim necessario scribo, ut nihil ad libitum vacet. Lectura ejus ordinaria salarioque laetatus sum, famamque suam in dies crescere cum laetitia percipio. — Bartholomeo cum presentibus litteras do, nec ejus obliviscor unquam, pro suis erga te matremque meritis, et quod Catherinam, matris meae sororem, conjugem suam, unice amat. — Matremque tibi commendo, tuaeque fidei, Deumque rogo ut patriam petens superstites omnes inveniam. Conventum namque cum laetitia celebrabimus. Et quoniam id quod restat vivamus spatium ex tuo transigemus arbitrio, nec mihi in te ulla erit controversia.

Johannem et Landomiam uxorem jube ex me salvos esse.

Filiolum suscipe, et quidquid egeris mihi rescribe.

Vale.

Zeker uit dezen brief blijkt ons, vooral ook door de wijze, waarop hij zijn vader aanspreekt, en door de levendige, zeer plastische beschrijving van zijn eigen wellustig bedrijf, zoowel Aeneas Sylvius buitensporige zinnelijkheid, als zijne groote onbeschaamheid. Toch vindt men bij dezen zelfzuchtige eene zekere goedhartige belangstelling in en toegenegenheid voor zijne familiebetrekkingen. Eene zekere goedhartigheid doet zich vaak voor bij de zinnelijke naturen. Zij gunnen ook anderen wel iets goeds, en willen daartoe ook wel een weinig medewerken; maar het moet hun geen te zwaren strijd, en geen belangrijke opofferingen kosten. Vooral als zij in welstand en voorspoed verkeeren, als zij zich op hunne wijze wel voelen, betoonen zij zich in den omgang wel eens goedhartig, zoodat men soms wel eens aan hunne zelfzuchtigheid zou kunnen twijfelen, als men opmerkt dat soms hun gevoel voor anderen zich op welwillende wijze uitspreekt in hunne woorden, ja zelfs in hunne daden. Vooral Eneas' bewondering voor de welgemeende vroomheid zijner moeder is klaarblijkelijk oprecht

in onzen brief bij onzen zeker vaak onoprechten schrijver.

Wie toch kan gelooven dat hij, die als Aeneas Sylvius de rechten van een algemeen concilie, en dus ook van het Bazelsche, had verdedigd, aan zulk een concilie hoogere macht dan aan den paus had toegakend; dat deze man, die ook de geschiedenis van den Roomschen stoel in vroegere eeuwen zoo door en door kende, werkelijk een overtuigd voorstander van de allergrootste uitbreiding van de pauselijke macht is geworden? Terecht schreef R. Zoepffel in Herzog's Real-Encyclopedie, over de verandering van Aeneas Sylvius, die het machtigst uitkwam, toen hij als Pius II op den pauselijken stoel was gezeteld: „Mit dieser Bulle „Execrabilis“ hat Pius II zugleich jedes Streben nach einer Kirchenreform zu ersticken gesucht, obwohl er als Glied des Baseler Konzils die Reformbedürftigkeit der Kirche besser als irgend ein Römischer Prälat kannte. Der radicale Bruch Pius' II. mit seiner Vergangenheit bewiese allerdings eine dem Papalsystems innewohnende unwiderstehliche Macht, wenn man annehmen könnte, dass Aeneas Sylvius einst aus reinsten Begeisterung sich zum vorwärts drängenden Verfechter der Ansprüche des Baseler Konzils aufgeworfen hätte. War aber, wie man zu behaupten allen Grund hat, die Triebfeder seines Redens, Schreibens und Handelns zur Zeit des Baselschen Konzils, und auch nachher, die Maxime, unter jeder Flagge zu segeln, die ihm Gewinn und Ehren in Aussicht stellte, so erscheint dieser Abfall Pius II, von den Theorien des Aeneas Sylvius als das Schlussglied in der grossen Kette von Gewissenlosigkeiten eines an keine festen Grundsätze gebundenen, nur dem Augenblicke und dem Nutzen Rechnung tragenden Schmeichlers sowie Spielballes der jeweiligen Zeitströmung“. Niet te vergeefs heeft Pius II zoo gevreesd dat de latere geschiedschrijver de woorden en geschriften van Aeneas Sylvius tegenover zijne latere bullen, rescripten en handelingen zou stellen.

Na de bul: „Execrabilis et pristinis temporibus inauditus“, etc. den 23 Januari 1460 uitgevaardigd, volgde den 26sten April 1463 de bulla Retractationum, waarin hij van

vele zijner vroegere geschriften zegt: „Utinam latuissent quae sunt edita”. Hij getuigt van zichzelf: „ambulavimus in tenebris, et procul a vera luce recessimus: nec nobis tantum erravimus, alios quoque in praecipitium traximus, et caecis ducatum praebentes, caeci cum illis in foveam recidimus”. Hij roept uit: „seni magis quam juveni credite, nec privatum hominem pluris facite quam Pontificem: Aeneam rejicite, Pium recipite”. Maar al dat pauselijk gebazuin en getrompetter heeft hem niet geholpen. Oordeelkundige geschiedschrijvers hebben steeds gezegd: Pius II heeft in zijn loopbaan zijn eigen voordeel steeds in het oog gehouden, als paus heeft hij zich door zijn heerschzucht voort laten drijven. Ik geloof dat men zelfs niet zeggen kan: dat paus Pius zich door zijne heerschzucht heeft laten verblinden.

Als men niet wist hoeveel kuiperijen van wereldlijke zoowel als van geestelijke zijde er soms bij de verkiezingen van pausen zijn voorgevallen; dan zou men kunnen vragen: hoe heeft men hem ooit tot paus kunnen verkiezen? Zijn erkende werkijver en zijne groote talenten waren zeker niet te loochenen; maar eene zedelijke persoonlijkheid was hij zeker niet; en naar zulk eene persoonlijkheid moeten overtuigd Roomsche-Katholieken bij zulk eene keuze toch wel allereerst vragen.

Kan men dan niet van eene bekeering, van een zich toewenden tot het goede spreken bij paus Pius? Ik geloof dat het door mij aan het begin dezer studie openbaar gemaakte vers daarvan spreekt. Zulk eene verandering ten goede is bij hem begonnen, toen hij in 1446 in een zijner brieven neërschreef: „hij is wel een ellendig mensch, en hem is niets van goddelijke genade ten deel gevallen, die niet eindelijk tot zijn beter ik terugkeert, in zichzelf inkeert en zijn wandel betert, die er niet over nadenkt, wat, na deze wereld in eene andere zich zal voordoen. Ik heb genoeg en overgenoeg verkeerd gedaan, reeds keer ik tot mij zelve in, o! mocht het niet te laat zijn”! Wel lezen wij eenige regels verder (want hij wist aan wien hij schreef): „Doch wat kan deze ernst tusschen u en mij

helpen? Ik weet dat ik tevergeefs spreek, dat gij mij niet vertrouwt. Gij denkt dat ik met een volle maag het vasten aanraad. Ik beken het u, liefste broeder, ik ben vol, ik heb er genoeg van, ik heb het tot walging van Venus gebracht." Wel zegt de geleerde Zoepffel, na het aanhalen dezer woorden: „Dass der tiefste Grund der Abkehr des Piccolomini von den sinnlichen Ausschweifungen nicht Büsse und Reue ueber dieselben, sondern körperliches Siechtum war, beweist die hier von ihm abgegebene Erklärung das seine Sehnen so matt, seine Knochen so morsch seien, dass er keinem Weibe mehr zur Lust dienen, und ihm kein Weib mehr Lust bringen könne"; wel haalt hij den uitroep aan: „Beim Hercules, an der Keuschheit hab ik wenig Verdienst; denn lasse mir die Warheit sagen, die Venus flieht mich mehr, als ich Sie verabscheue". Daarop volgt echter zou ik zeggen: „Doch ich danke Gott, dass das Begehren nicht grösser ist als das Können". Die zin althans spreekt in zijn eenvoud van een begin van iets beters in Aeneas Sylvius, in den strijd tegen zijne hoofdzonde. Ook lichamelijke ellende kan naar iets beters doen tasten en zoeken dan naar zinnelijk genot; zij kan een der middelen zijn, waardoor God van de zonde doet terugschrikken. Dat gelooven toch alle Christenen. Er is iets in dien brief van ware vriendschap, die den vriend, aan wien hij gericht is, ook tot eene meer ernstige levensbeschouwing wil stemmen; al weet hij, dat hij aan een vroegeren „socius peccatorum" schrijft.

O zeker, Aeneas Sylvius was met dat begin van inkeeren in zichzelf nog niet tot eene Christelijke gemoedsgesteldheid gekomen! Altijd is er nog iets van den humanist in hem blijven leven. De wereld had hij nog waarlijk niet opgegeven. Ook toen hij in 1456 tot Kardinaal was benoemd door paus Calixtus den III^{den}, en voortaan in Rome verblijf hield, had Aeneas steeds vertrouwelijken omgang met Rodrigo Borgia, het zedelijk monster, dat als paus Alexander VI nog meer zijn waren aard zou toonen, dan hij het reeds als kardinaal gedaan had. Met dezen man, die later veel heeft medegewerkt om Aeneas tot paus te doen

verkiezen, jaagde hij er naar om begiftigd te worden met allerlei prebenden en kerkelijke inkomsten. Zulke prebenden trok hij zelfs uit de provinciën Mainz, Trier en Keulen tot een bedrag van 2000 dukaten. Niet dat hij den rijkdom op zich zelf liefhad. Het geld was hem een middel om macht te verkrijgen, en om aan zijne litteraire en artistieke behoeften te voldoen: want voor zich zelf leefde hij in dien tijd en later zeer matig. De uitgaven voor zijne huishouding als paus bedroegen slechts van zes tot acht dukaten dagelijks, maar hij gaf aanmerkelijke sommen uit voor het opzoeken en afschrijven van Latijnsche en Grieksche Codices, zooals bewezen is door de rekeningen van de pauselijke schatkist. De liefde voor de letteren bleef steeds leven in het hart van den ouden humanist.

Maar niettegenstaande dit alles meen ik te mogen zeggen, dat eene verandering ten goede in de laatste jaren van paus Pius II zeker valt waar te nemen. Steeds was het in zijn gemoed eene wonderbare vermenging van humanisme, geloof en bijgeloof geweest. Dat geloof was aanvankelijk meer van intellectueelen aard; een rationalistisch voorwaar houden, dat nog geen grooten invloed kon oefenen op zijn leven. Meer invloed op zijn gemoed begonnen die geloofsgedachten te oefenen, toen zijne zinnelijke natuur ten gevolge zijner lichamelijke verzwakking daaraan minder in den weg stond. De gedachte aan de vroomheid zijner moeder, die naar wij uit zijne brieven zagen ook vroeger grooten indruk op hem gemaakt had, heeft misschien ook medegewerkt ten goede; en dan zou op hem in mindere mate toepasselijk zijn wat Ambrosius als troostwoord tot Augustinus' moeder richtte: „een zoon van zooveel tranen en gebeden kan niet verloren gaan”. Ik geloof niet dat al de ernst, dien Pius in zijn latere jaren deed blijken, gehuicheld was.

Van zijn ijver om de volken van Europa tot een kruistocht tegen de Turken, die in die dagen alles dreigden te overweldigen, op te wekken, zou ik niet willen zeggen, wat men wel eens gezegd heeft, „dat hij met den vurigen ijver van een Italiaansch Humanist het voorportaal van

de Grieksche beschaving niet in de handen van Barbaren wilde laten". Neen, de Pius, die nooit een ongelooovige was, heeft in zijn laatste tien levensjaren, zoowel onder het pausschap van Nicolaas V, als onder dat van Calixtus den III^{de}, steeds op een kruistocht tegen de Turken aangedrongen. Er moge daar iets van politiek, iets van humanistische liefde voor het codices bewarende Konstantinopel bijgekomen zijn; zeker was zijn hart in die dagen niet koud voor de belangen van godsdienst en Christendom, zooals hij die opvatte en bevorderen wilde. Daarvan getuigt ook zijn uitvoerige brief aan Mohammed II, die moest strekken om dien vorst tot het Christendom te bekeeren. Wat hem hiertoe bracht was zeker het in die dagen zich verspreidende gerucht, dat Mohammed II eigenlijk geen rechtzinnig Mohammedaan was. Dit is misschien wel waar geweest, daar deze sultan een groote, krachtige geest was, die zich moeilijk geheel aan de leiding zijner bekrompen geestelijken heeft kunnen onderwerpen. Dát kan bij Pius de hoop op mogelijk goed gevolg gewekt hebben, toen hij in dien brief aan Mohammed eene uitvoerige ontwikkeling gaf van de grondleeringen en de gevoelens, die in de Roomsche Kerk heerschende waren, met de vermaning daarbij, dat hij als een nieuwe Constantijn de Groote tot het Christendom zou overtreden, en de belofte, dat de paus hem dan als Keizer over het Oosten en over Griekenland zou erkennen.

Du Plessis Mornay heeft zich zeer aan den brief des pausen geërgerd, (zie diens „Mystère d'iniquité", pag. 542), maar de eerlijke Archibald Bower zegt in zijne geschiedenis van de pausen: „dat hij er niets in vinden kon, dat een Christen of bisschop onwaardig zou zijn". En dat is waarheid. Een paus, die zich gevoelde als een, die geroepen was om het hoofd der Christenheid te zijn, mocht, ja moest in die benauwde dagen zoo schrijven. Die brief mag, zooals vele andere brieven van Pius, iets hoog-oratorisch, gekunstelds en opgesierds hebben, zooals van een humanistisch gevormde in die dagen te verwachten was; hij is m.i. een getuigenis, dat Pius zich in vollen ernst

wijdde aan de taak van „pastor orbis terrarum”, waartoe hij zich in zijne meer ernstige latere jaren geroepen achtte. In den brief komt niet alleen eerezucht en grootheidswaan aan het woord; neen er straalt ook ware belangstelling in het welzijn der Christenheid in door, zooals Pius dat opvatte in die dagen, gelijk blijkt uit het vers, dat mij aanleiding gaf tot deze studie; en met zijne veroordeeling van zijn vroeger leven, dat hij met smarte herdacht, was hij ook gekomen tot eene veroordeeling van zijn vroeger denken en streven. Het is toch wel te begrijpen, dat de nu verouderde man, bij den zoo verwarden toestand van de Kerk in Frankrijk, (men denke aan de bewegingen over de Pragmatieke Sanctie), en in Duitschland óók, (ik noem slechts de namen van Diether van Isemburg, Sigmund, hertog van Tirol, George Podiebrad, Koning van Bohemen, en Gregorius van Heimbürg), een meer éénhoofdig en monarchaal-despotisch bestuur der Kerk wenschelijk, ja voor het oogenblik ten minste onontbeerlijk achtte.

Dat Pius het in zijne laatste dagen goed meende blijkt wel vooral uit de redevoering, die hij tot de Kardinalen heeft gehouden, toen hij zich bereid verklaarde zelf mede ten kruistocht tegen de Turken te trekken. Met een lichaam vol licht, in die mate, dat hij van den gordel af half verlamd was, besloot hij in persoon mede den aanval te doen op het machtige Turksche rijk, om daardoor vernieuwde geestdrift te wekken voor het zoo noodige werk van het terugdringen der overweldigende Turken. Hij had toen reeds Frederik III en Mathias Corvinus weten te verzoenen, opdat zij zouden kunnen samenwerken tot den kruistocht, Philips van Bourgondië had hem plechtige geloften gedaan om ook zijn machtigen steun te verleen. Door allerlei omstandigheden — Lodelijk XI van Frankrijk hield den Bourgondiër terug om zijne geloften getrouw te vervullen, — werd de paus op het laatste oogenblik teleurgesteld. Alleen Matthias Corvinus, Venetië en de paus zelf bleven als werkdadige bondgenooten over. Toch wil Pius doorzetten. In zijne rede tot de verzamelde kardinalen kondigt hij zijn vast genomen besluit aan om zelf ten kruistocht te trekken,

en hij wekt hen op daaraan ook deel te nemen. Aandoenlijk zijn de navolgende woorden uit die redevoering: „Sterven moeten wij toch eens.... Zalig, die sterven in gehoorzaamheid aan den Heer. Een goede dood verzoent een verkeerd leven. Wij meenen dat het wel met ons is, wanneer het Gode zou behagen, dat wij in Zijnen dienst onze dagen eindigden”.

„Een goede dood verzoent een verkeerd leven”. Ook in die woorden spreekt het geweten. Slechts 58 jaar, 9 maanden en 27 dagen is Pius als een verzwakt grijsaard gestorven; en hij heeft het gevoeld in zijne laatste dagen, dat hij zelf schuld had aan zijn vroeg verouderen. Toch ging hij 19 Juni 1464 op reis naar Ancona om zich ten kruistocht in te schepen, en den 15den Augustus stierf hij, nadat hij nog op den 12den dier maand de Venetiaansche vloot op de reede van Ancona had zien aankomen.

De aangehaalde woorden uit de rede tot de Kardinalen „Een goede dood verzoent een verkeerd leven” spreken van dezelfde wroeging en van hetzelfde berouw, dat Pius in zijn zwanenzang de belijdenis ingaf:

„Fateor, mortalia septem
Saepius admisi crimina;... nunc poenitet”.

Pius' zwanenzang zegt ons, dat zelfs een leven als dat van dien paus het hoogere in den mensch niet geheel vernietigen kan; en dat een menschenhart, ook na een leven in zeer ergerlijke zonde, kan blijven hongeren en dorsten naar betere dingen dan aardsche en zinnelijke genietingen.

Groningen.